

Gojko Božović

ŽIVOT I PRIČA

Istina autobiografije, bilo da iza njenog nastanka stoje ideološki i kulturni razlozi, bilo da ona proističe iz neporecive ljudske potrebe da život bude pretvoren u priču i da se, tako, napokon, ovlada njime, ne može se svesti na rutinsku relaciju kako je posredi žanr u kome autor opisuje sopstveni život. Pripovedanje autobiografije podrazumeva da je izabrana jedna tačka u vremenu (svaki izbor jeste povlašćivanje) od koje počinje izlaganje životnog slučaja i presabiranje zadate građe. Sa te tačke posmatra se čitav život, a akumulirano iskustvo koje ona po definiciji sadrži omogućava da se epizode iz života rasvetle sa nove strane. Suočavanje sa sopstvenim životom nikada nije jednostavno, nezavisno od toga da li je predstava o životu nostalgična, idealistička ili je više sklona kritičkom preispitivanju. Govoreći jezikom paradoksa, o našem životu ne može se sve znati baš otuda što je on naš.

Upravo je ovo razlog zbog kojeg se Peter Sloterdajk upustio u kritiku Diltajeve teorije autobiografije. Diltaj, koga Sloterdajk naziva prvim pomena vrednim teoretičarem ovog žanra, na pitanje o autobiografiji dolazi preko pitanja o uslovima istorijskog saznanja. Istorijska spoznaja je moguća na isti način na koji je moguća autobiografska samospoznaja, smatra Diltaj, zbog čega bi se "iz autobiografike morale dobiti sve kategorije koje su preko potrebne za razumevanje predmeta istorijskog sveta". Sloterdajkova kritika počiva na dve sumnje: jedno je sumnja da kritika istorijskog uma treba da preslika model autobiografskog predstavljanja, drugo je sumnja "čak i u to da autobiografije svedoče i o samorazumevanju života". Nemogućnost zasnivanja autobiografskog znanja Sloterdajku postaje naročito uočljiva kada je reč o prvim godinama autobiografovog života. Pripovedajući o tim godinama, autobiograf govori o onome što sam ne može znati, o onome što mu je dostupno samo iz kazivanja drugih. "Munja rođenja je čistina (Lichtung) po kojoj se kreću svi koji su došli na svijet. Ali tek je kasnija grmljavina rođenja u stanju da nas uzdrma u navici da živimo u trajnom i nevidljivom svetljenju munje", kaže Sloterdajk.

Takva grmljavina javlja se i u autobiografiji u kojoj svoj život na čistinu pripovedanja izvodi Aleksandar Tišma. Čitajući knjigu "Sećaj se večkrate na Vali", možemo pratiti, kako bi rekao Starobinski, kakav je odnos "između skriptora i njegove prošlosti", kao što možemo otkrivati i obrise projekta "usmerenog ka budućnosti, jednog specifičnog načina da se čovek razotkrije pred drugim". Tišmina potreba za razotkrivanjem je neobično snažno istaknuta, pa utoliko pre valja sagledati kako izgleda piščev izveštaj o sopstvenom životu.

Trenutak u kome počinje Tišmina ispovest naziva se podrugljivim i propastonom. Autobiograf odmah navodi šta sve propada i nestaje: propada država u kojoj je proveden život o kome nešto tek treba reći, nedavno je umrla Mama, piščeva majka, i kao da je baš ta smrt podstakla govor o proteklom životu, a pre smrti Mame nestala je njena memorija. Sve zalazi u zimu: upravo to povlačenje životnih snaga i gubitak prepoznatljivih okvira u kojima su se te snage pokazivale postaje

nužan i dovoljan uslov da se znanje o sopstvenom životu preseli u priču. Pisac autobiografije ističe na više mesta kako je ranije pripovedao o snažnim podsticajima iz životnog iskustva, a da u doba u kome nastaje autobiografija takvi snažni impulsi nestaju, kao da su već iscrpljeni. Ostalo je još da se opiše život, a to je trenutak u kome se život i literatura približavaju u najvećem mogućem stepenu.

Poreklo pomenute podrugljivosti je u varljivosti sećanja i u konačnoj neostvarenosti nekadašnjih namera. O tome govori i sam naslov ove ispovesti. Neobičnost naslova pisac duguje otkriću kako je na nekoj njegovoj svesci iz 1945. godine jedna njegova tadašnja prijateljica iz Slovenije zapisala upravo te reči. Reči su sačuvane, možda i slučajno, one i sada deluju obavezujuće, ili barem apeluju na obaveznost kao i uvek kada se pomene "večkrat", ali sada one piscu izgledaju kao "ironičan komentar razdoblja koje sam proživeo", jer se jedva seća devojke koja je te reči napisala. Varljiva sudbina onoga što je htelo da bude "večkrat" obeležava i utisak o ishodu drugih epizoda iz jednog života koji, uprkos svojim istinskim težnjama, nije mogao da teče po strani od istorije i stvarnosti, kompromisa i nužnosti.

Pišući izveštaj o svom životu, pisac preispituje biografiju preko niza ironija situacija koje se u pravom svetlu ne vide izbliza, dok su još svakodnevnica, nego samo u času kada se svode računi života i kada je sve nepopravljivo. Propast je strašna zato što je definitivna, a trenutak u kome spoznajemo propast postaje čas samo-svesnog života, završna tačka sa koje možemo posmatrati prizore sopstvenog života i sebe u njima. Preko svega pada senka skepse i ironije, čak i cinizma: nekadašnja celovitost sveta, njegova postepena saznavanja, likovi i događaji rasipaju se pred očima samoposmatrača, a sve je to očiglednije u trenutku intenzivne propasti. Čas u kome počinje ispovest, idući od uvodnog samosvesnog poetičkog i egzistencijalnog kontekstualizovanja povesti o životu prema ranim iskustvima detinjstva, dečastva i mladosti, a onda duž životne ose prema trenutku autobiografskog uobličenja, donosi slike razorenog života, uništene izvesnosti i neprestane pretnje; on je sama propast. Ispovest koja započinje saznanjem propasti potom se vraća u život kakav je bio, ili kakav se autobiografu čini da je bio, a završava se jednom, izdvojenom savremenom smrću, slikom postepenog umiranja piščeve majke u doba propasti.

Tišmina autobiografija zasnovana je kao esejističko promišljanje zapamćenih događaja i detalja iz života, odnosno kao pripovedanje koje nije sveznajuće, jer sve ne pamti, niti podrazumeva. Vrlo su česti primeri u kojima autobiograf samoga sebe propituje kako se nešto, zapravo, dogodilo ili u kojima priznaje svoje nedovoljno poznavanje nekoga događaja ili njegove pozadine, dok je gotovo redovno zapitan o tome kakav je smisao nekog zbivanja iz njegove prošlosti. Umesto da nam izlaže iscrpne deskripcije ili pripovedne arbitraže, Tišma je opredeljen za postepeno zaključivanje o događajima u kojima je učestvovao i koji su ga oblikovali. Bilo da je reč o ranoj mladosti, o ljubavnim iskustvima o kojima priča sa neobičnom strašću i upečatljivim detaljima, o prizorima iz Drugog svetskog rata, među kojima posebno mesto ima novosadska racija iz januara 1942. godine, o raspusnom budimpeštanskom životu u vreme rata, o boravku u radnom logoru u Transilvaniji, o novinarskim iskustvima iz druge polovine četrdesetih, u vreme intenzivne ideološke represije, o književnom samoizgrađivanju, autobiograf je sklon da događaje posmatra u široj perspektivi, da ih dovodi u vezu sa drugim prilikama u svom životu, a

neretko da im pridruži i neko naknadno saznanje. Međutim, kada god unosi naknadna saznanja, Tišma to ne čini da bi idealizovao svoj život ili da bi svoju ulogu prikazao u svetlu boljem od očekivanog. Funkcija ovakvih umetaka sasvim je drugačija: oni, u stvari, neutralizuju svaki razmah pripovednog vezivanja već samim tim što pokazuju koliko se u aktivnom životu, dok se na događaje još moglo uticati ili se, barem, drugačije mogao artikulirati lični stav povodom tih događaja, o svemu tome malo znalo. Protivstavljajući nekadašnja saznanja i odluke onoj svesti o životu koja je savremenik pisanja autobiografije, Tišma relativizuje autobiografsku istinu, sugerirajući da bi u nekom drugom trenutku pisanja "izveštaja o mome životu", recimo, u onom koji bi piscu izgledao manje podrugljiv i propastonosan, saznanja mogla da izgledaju drugačija.

Autobiografija pisca uvek je pomalo književnost, a književna pitanja u njoj moraju da se uspostave kao pitanja od presudne važnosti. Autobiografija "Sečaj se večkrat na Vali" oblikovana je kao isprepletena priča u kojoj se kombinuju izabrani detalji i esejistička razmatranja o porodičnim odnosima, tabuima, ljubavi, identitetu, profesiji, obavezama, društvu, politici, Balkanu i Evropi, jugoslovenstvu i agoniji na kraju druge Jugoslavije. Međutim, sve druge teme i iskušenja života pisac doživljava kao prepreku sopstvenom književnom sazrevanju. Tišmina autobiografija predstavlja pokušaj da se odgovori na pitanje koje, verovatno, opседа svakog pisca: kako opstati u stvarnosti baveći se umetnošću, kako odgovoriti na privatne ili socijalne obaveze, među kojima najvažnije mesto zauzima pitanje egzistencije, a pri tome ne odustati od potrebe za pisanjem kao onim što osmišljava egzistenciju?

Tišmin odgovor nije teško prepoznati. Kada govori o političkim i društvenim zbivanjima, lako ga prepoznamo kao posmatrača, a ne kao aktivnog učesnika. Kada govori o demonstracijama 27. marta 1941. godine, onda je to za njega "mnogoglasni žamor iz daljine" kome ne dopušta da ga svede na dilemu rat ili pakt, grob ili rob: "Za mene se ta dilema nije postavljala, moja dilema je u to vreme bila koju ću knjigu pročitati, kakav ću podsticaj u njoj naći za svoju ambiciju da postanem pisac, jer sam sa sedamnaest godina tu ambiciju u sebi već potpuno razvio." Mada se ubrzo potom dileme strane piscu pretoče u ratnu stvarnost, to neće izmeniti njegovu naglašenu individualističku perspektivu: "Čitao sam i dalje knjige i maštao o pisanju sopstvenih, a ono što se dešavalo u stvarnom životu, prolazak ulicama jugoslovenske vojske u povlačenju i dolazak mađarske, okupatorske, parada novih pobednika na trgu gde je dve nedelje ranije govorio protiv njih moj direktor gimnazije, vesti o poznanicima ubijenim zato što su bili ugledni Srbi ili Jevreji pa je trebalo da preventivno budu eliminisani, ili zato što su pali u oči nekom previše revnosnom ili mržnjom ispunjenom komandiru patrola, spadalo je u domen težiñji i uverenja koji su meni bili tuđi do te mere da nisam umeo o njima ni razmišljati." Stvarnost, međutim, postoji čak i ako je mi eskapistički ignoriramo. Zbog takve stvarnosti Tišma će veći deo rata provesti u Budimpešti, kao paradoksalnom egzilu, sklonjen u zemlju iz koje je došla jedna od okupatorskih vojski. Ali i kada govori o budimpeštanskim danima, pisac, pre svega, ostaje u zoni intimnih, erotskih ili književnih, preokupacija. Na jednom mestu u autobiografiji Tišma podseća na osobenost svog dnevnika vođenog od 1942. do 1951. godine, osobenost koja je prirodna i samoj autobiografiji: "pada mi u oči koliko je malo u njemu opštih događaja, recimo bitaka presudnih po ishod rata, zatim stradanja ljudi oko mene, koji su ginuli kao prisilni radnici, gubili egzistenciju, imetak, bili kinjeni zbog svog porekla ili

političkog uverenja." Objašnjavajući, potom, razloge za ovakav postupak, pisac u jednom od čestih introspekcijskih trenutaka u svojoj ispovesti govori kako je tome razlog njegova usmerenost ka ličnom i intimnom, to što su ga okolnosti oblikovale "u izuzetno sebično, egocentrično, samo na sebe usredsređeno i sobom obuzeto biće".

Autobiograf se ne oseća udobno u dosuđenom svetu ("osećao sam da je svet u kome živim tesan za moj zamišljeni vidokrug") uprkos tome što neprestano nastoji da ne učestvuje u događajima koji se ne odnose neposredno na njega, što pokušava da okolnosti života prilagodi svojim književnim ambicijama ili da, u krajnjem ishodu, život, takav kakav jeste, saobrazi sa literaturom, onakvom za kojom dugo vremena traga: "Bez literature, bez napisanih sopstvenih knjiga, ja sam bio ništa, jedan neispunjen prostor, prostor bez dodira sa stvarnošću, sa istorijom, pa i sa životom; bez njih, ako bih umro pre njih ili poživeo ne stekavši sposobnost da ih sastavim i ispišem, ja ne bih postojao, bio bih avet, maškara, lažan čovek, privid sred života koji će nestati utapajući se u drugi, mrtvi privid." Prepoznajući u književnosti jedinstvenu moć opstanka, moć da se očaj pretvori "u neko dobro", možda je utoliko više uviđajući što se u životu susretao sa krškošću i varljivošću postojanja, Tišma sve ostale moguće senzacije podređuje najzad otkrivenoj sposobnosti. "Bio sam loš sin i unuk, loš muž i otac, iako mnogi, koji su čak izbliza pratili moj život, ne bi to nikad rekli", kaže pisac ističući kako je u sve takve obaveze ulagao samo višak snage dok je "pravi sadržaj, životnost" čuvao za književnost. Negde na poslednjim stranama autobiografije pisac opisuje kako se našao pred dilemom da li da zbog predsmrtna bolesti majke otkáže kraće putovanje na književna predstavljanja u inostranstvu. Na kraju, pisac odlazi na književne večeri, jer se otkazivanje puta "nije slagalo sa mojim sporazumom sa samim sobom, sklopljenim još početkom književnog rada, da nikad neću žrtvovati njega za bilo šta drugo ili bilo koga drugog". U ovom detalju se vidi, bolje nego i u jednom drugom, snaga Tišmine opredeljenosti za književnost kao izbor.

Ali ovaj detalj, u jednakoj meri upečatljivo, ukazuje i na još jednu crtu Tišmine ispovesti. Dok čitamo knjigu "Sečaj se večkrat na Vali", a to osećanje obuzima i čitaoca piščevog dnevnika, toliko otvoreno napisanog da se pisac plašio da ga njegova porodica, ako bi to od nje zavisilo, ne bi objavila, stalno se susrećemo sa primerima razorne introspekcije i samoanalize. Samopreispitivanje kojem pribegava Tišma nije obično, ono teži da dođe do krajnjih konsekvenci, a tako je i kada je reč o najličnijim stvarima ili o autobiografovima najbližim. Autobiografija, nastavljujući u tom pogledu piščev dnevnik, pokazuje naglašenu potrebu za samoizlaganjem, za govorom o sebi i o najintimnijim svojim preokupacijama pred drugima. Pripovedajući o svome životu, o ljudima sa kojima je bio u vezi ili o događajima uz koje je proveo život, pisac uvek iznova ispituje svoju ulogu, kao i razloge koji su mu namenili takvu ulogu. Pri tome, autobiograf preduzima složen postupak detabuizacije, pri čemu je ovaj postupak utoliko radikalniji što se odnosi prema samom autoru, pitanjima njegovog ličnog i književnog identiteta ili prema njegovim prvim srodnicima. "Hoću li izbiti iz svoje samoće, iz svoje izolovanosti, iz sebičnosti koju sam, iako je činila najsuštastveniju osnovu moje prirode, osećao kao porok, kao nedostatak, kao prepreku do cilja da se s ljudima sjedinim, da im se nametnem?", zapisuje pisac govoreći o svojoj ranoj mladosti i doživljavajući književnost kao put do svog cilja. Na drugom mestu, govoreći o znatno kasnijim događajima, autobiograf sebe označava

kao "čovaka pošto-poto" a ne kao "čovaka ili-ili". Na posve trećem mestu on govori o svojoj "povučenosti i zapravo čovekomrzaštvu".

Odlučujući se za ovakvo ispisivanje autobiografije, Tišma je opredeljen za uporno, ironijom i skepsom osenčeno, prevodenje težnji na racionalni, analitički teren. Njegova autobiografija je otuda ispunjena analizama ličnih sklonosti i svešču o nedovoljnosti. Postavljena na ovakav način, piščeva detabuizacija lične i porodične privatnosti ne predstavlja samo beskompromisan pripovedni "čeon sudar" sa sopstvenom biografijom, već ima i nesumnjiv poetski značaj unutar samoga žanra autobiografije. U takvom postupku, naime, valja prepoznati jasan izraz piščeve modernosti iznikle na pozadine savremenih priča o pravu na individualnu poziciju. U konvencionalnim autobiografijama, makar bile pisane i u naše vreme, obično je primetna strategija prečutkivanja: autor ne teži da izloži neprijatne strane svoga života, a ono što se tiče privatnosti, lične ili porodične, kazano je samo ako je u funkciji održavanja ili podsticanja mita o autobiografovoj ličnosti. Tišma postupa posve suprotno tome: on je sklon da preispituje i one teme o kojima se obično čuti.

Postupak detabuizacije, uspostavljen na esejizovanoj distanci prema svemu, pa i prema onome što se direktno tiče autobiografa, učinio je da u knjizi "Sečaj se večkrat na Vali" bude izraženiji aspekt autofikcionalizacije. To je paradoksalno samo na prvi pogled: izlažući sebe očima drugih i prelazeći, pri tome, konvencijama nametnute granice kao još jednu obavezu koje se odriče da bi bio bližnji književnosti, pisac postaje istinski junak svoje autobiografije, ne, dakle, junak mita o sopstvenom životu. O iskustvu autofikcionalizacije i o razlozima koji su ga pokretali pisac je svedočio u više prilika. "Još stojim na području te fantastične mogućnosti da fiksiram rečima nešto doživljeno", kaže Tišma u jednom intervjuu sa sredine devedesetih. U "Nenapisanoj priči", u kojoj se daje rekonstrukcija jedne brutalne epizode koja nije pretvorena u priču, ali se daje i geneza potrebe za pripovedanjem, pisac autopoetski zapis oblikuje i kao sažetu autobiografiju: "Kao što sam celog života, otkako sam shvatio da sam pisac, cunjaio za podacima stvarnosti, i onim najtežima, najmučnijima i među svojim najbližima, i na samom sebi, za stradanjima i patnjama, za bolestima i smrtima – kao što su to oduvek radili i drugi pisci – s ciljem da te podatke docnije preoblikujem, kad već nisam u stanju da ih preinačim, što je možda bilo povezano i doprlo do moje svesti u isti mah – moja nesposobnost da delam prema tome kako osećam i moja odluka da tu nesposobnost prevaziđem pisanjem." Kada se u autobiografiji opominje na odluku da objavi početne sveske svoga dnevnika, pisac se priseća i razloga koji su ga naveli na takvu odluku. S jedne strane, objavljujući tako provokativan dnevnik, on ga čini dostupnim čitaocima, što, plaši se pisac, nije odluka koja bi bila bliska jednoga dana njegovim naslednicima. Na drugoj strani je makar toliko važan razlog autofikcionalizacije, ono što piscu omogućava da sebe posmatra kao junaka sopstvene pri-povesti: "Zabavljalo me je, mene koji se smrti užasavam, da tu granicu života pomerim unazad, u sam život, da sam sebe, još živ, pretvorim u nešto bivše, prošlo, tim pre što sam i verovao da sam bivše, prošlo, ne zbog svojih odmaklih godina nego zato što smo svi mi uvek, od početka, bivše, prošlo, samim tim što smo prolazni pa smo već rođenjem stali na pokretnu stazu koja nas čini bivšim, prošlim i dok još rastemo, i dok smo još posred života." Samo ovako izražena potreba za autofikcionalizacijom, udružena sa skeptičnom i ironičnom vizijom života, mogla je

usloviti nastanak autobiografije u kojoj se pisac bespoštedno samopropituje i izlaže pred drugima.

Najveći deo Tišmine autobiografije obuhvata piščevu mladost i ranu zrelost. Što se više primiče opisivanju kasnijeg doba, autobiograf sve brže prelazi preko prizora i događaja, a likove i detalje daje samo u opštim, za razumevanje nužnim crtama. Ako su rane ljubavne zgode, lične preokupacije ili putovanja prikazivani sa minucioznim nastojanjem, doba zrelosti se predstavlja u škrtim pojedinostima. Slično je i kada je reč o književnom sazrevanju ili o prilikama iz književnog života. Kako se primičemo savremenom dobu, ispričevano vreme se sažima: detalji iz mladosti i iz ranog doba artikulacije književnog interesovanja zauzimaju u ovoj autobiografiji neuporedivo više mesta od događaja iz poslednjih decenija 20. veka u kojima je nesumnjivo Tišmino književno prisustvo. Izuzetak predstavlja samo opis majčine starosti i smrti. Međutim, i ovaj izuzetak treba uzeti uslovno, jer je odnos prema majci uvek povratak u detinjstvo.

Ako autobiograf mnogo više pripoveda o događajima iz detinjstva ili mladosti nego o onim iz bliske prošlosti, da li je to zbog toga što mu je više stalo do davnih događaja ili zbog toga što još uvek ne može da sagleda u punoj svetlosti zbivanja iz bliske prošlosti? Ili će pre biti da je potrebno da prođe određeno vreme, možda čitav jedan život, da bi minuli događaji bili ispričani, da bi život postao priča.